

УДК 37.091.12:373:376-056.26(477)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/40-1-46>

Таміла ДЖАМАН,
orcid.org/0000-0003-2257-0875
кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач кабінету виховної роботи та позашкільної освіти
Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
(Рівне, Україна) jaman-tv@ukr.net

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ НЕПЕРЕРВНОЇ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДО РОБОТИ В УМОВАХ ІНКЛЮЗИВНОГО НАВЧАННЯ

У статті проаналізовано погляди науковців щодо означеної проблеми дослідження. Зазначено, що досліджувана нами проблема неперервної підготовки вчителів початкової школи до роботи в умовах інклюзивного навчання становить певну хронологічну послідовність трансформації різноманітних візій і є дотичною до сфери науково-педагогічного пошуку. Проведено науковий аналіз досліджень, уточнено дефініцію понять «джерело», «історичне джерело», «історико-педагогічні джерела», «педагогічна історіографія», ураховано наявні критерії класифікації джерельної бази. Запропоновано розуміння джерельної бази як системи, що дає можливість орієнтуватися в ресурсах джерельної бази освіти, виявляти її резерви та корегувати процес освоєння науковцями розмаїття різних груп джерел. Зазначено, що історичним джерелом можна назвати джерело інформації про історичні події та факти, які відображають об'єктивну реальність у суб'єктивній рецепції автора-дослідника; історико-педагогічні джерела можна вважати відображенням основної педагогічної концепції досліджуваної епохи, її смислових орієнтирів і цінностей: саме історико-педагогічні джерела становлять педагогічну історіографію або є історіографією досліджуваної педагогічної проблеми. Указано, що історіографію дослідження проблеми неперервної підготовки вчителів початкової школи до роботи в умовах інклюзивного навчання розуміємо як сукупність дослідницьких науково-педагогічних праць, спрямованих на вивчення означеної проблеми від часу її актуалізації й до сьогодення, її основне її завдання вбачаємо в об'єктивному висвітленні історії питання неперервної підготовки вчителів початкової школи до роботи в умовах інклюзивного навчання з урахуванням трансформацій ідей, поглядів на досліджувану нами проблему. Сформовано й класифіковано джерельну базу наукового пошуку.

Ключові слова: джерело, історичне джерело, історико-педагогічні джерела, педагогічна історіографія, критерії класифікації джерельної бази.

Tamila DZHAMAN,
orcid.org/0000-0003-2257-0875
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Head of the Office of Educational Work and Extracurricular Education
Rivne Regional Institute of Post-Graduate Pedagogical Education
(Rivne, Ukraine) jaman-tv@ukr.net

SOURCE BASE OF RESEARCH ON THE PROBLEM OF DEVELOPMENT THE CONTINUOUS PRIMARY SCHOOL TEACHER TRAINING TO WORK IN THE CONDITIONS OF INCLUSIVE EDUCATION

In this article we analyzed views of the scientists on the defined research problem. It is indicated that the problem of continuous primary school teacher training to the work in conditions of inclusive education studied by us is a certain chronological sequence of transformations of different visions and is relevant to the sphere of scientific and pedagogical search. We made a scientific analysis of the studies, clarified the definitions of such concepts as "source" "historical source", "historical and pedagogical sources", "pedagogical historiography", we have taken into account the existing criteria of classification the source base. We suggest understanding the source base as a system that gives the opportunity to navigate in the resources of education source base, to identify the reserves and to coordinate the process of exploration the diversity of different groups of sources. It is indicated that it is possible to call the historical source as the information source about historical events and facts that reflect the objective reality in the subjective reception of author – explorer; historical and pedagogical sources can be interpreted as the reflection of the main pedagogical concept of the explored epoch, it's semantic landmarks and values: especially historical and pedagogical sources are pedagogical historiography or at the same time - historiography of explored pedagogical problem. It is indicated that we understand historiography of the study of continuous primary school teacher training to work in conditions of inclusive education as a unity of research

and pedagogical works, directed on the learning the indicated problem since the time of its realization due to today and the main it's goal we see in objective coverage of the history of the problem of continuous primary school teacher training to work in conditions of inclusive education with taking into account the transformation of the ideas and views on this problem that we study. We also formed and classified the source base of the scientific research.

Key words: *source, historical source, historical and pedagogical sources, pedagogical historiography, criteria of classification of the source base.*

Постановка проблеми. Задля дослідження проблеми неперервної підготовки вчителів початкової школи до роботи в умовах інклюзивного навчання, наукового обґрунтування практичних шляхів її вирішення нами взято до уваги напрацьовані й оприлюднені в означеному напрямі джерела. Зважаючи на те що досліджувана нами проблема неперервної підготовки вчителів початкової школи до роботи в умовах інклюзивного навчання становить певну хронологічну послідовність трансформацій різноманітних візій і є дотичною до сфери науково-педагогічного пошуку, при формуванні джерельної бази нам необхідно визначити сутність таких понять: «джерело», «історичне джерело», «історико-педагогічні джерела», «педагогічна історіографія».

Аналіз досліджень. Аналізуючи наукові дослідження із цієї проблеми, ми врахували погляди К. І. Васильєва, С. О. Шмідт, Н. В. Гупан, Л. О. Голубничої, О. В. Сухомлинської, Є. Ю. Пліско, М. В. Головка, Т. Л. Гавриленко, О. В. Адаменко, Н. А. Сейко, О. Б. Петренко, А. А. Вербенець, Т. І. Бондар, К. С. Волкова, Д. І. Раскін, Л. Д. Березівська, Н. П. Дічек, І. О. Кулик, Т. О. Дороніної, Я. С. Калакури, І. Н. Войцехівської, С. Ф. Павленко й інших учених-педагогів.

Мета статті – на основі аналізу праць науковців з проблеми дослідження виявити сутність понять «джерело», «історичне джерело», «історико-педагогічні джерела» та сформулювати критерії класифікації джерельної бази наукового пошуку.

Виклад основного матеріалу. Поняття «джерело» в словникових працях співвідноситься з писемними пам'ятками, що слугують основою для побудови наукового дослідження. Оскільки наявні з теми наукового пошуку джерела певним чином відображають історію вивчення означеної теми в педагогічній науці, то вважаємо за доцільне окремі з наявних джерел віднести до історичних. Історичні джерела тлумачаться як «різноманітні історичні пам'ятки, що стали предметом дослідження тих чи інших історичних дисциплін» (М. Ф. Дмитрієнко), «усе те, що створене в процесі людської діяльності й несе інформацію про різноманітні сторони життя людини» (А. М. Домановський), «джерело інформації, що може бути використане для одержання інформації про минуле людського суспільства»

(Кулешов, 1996: 72), «будь-яке явище, що його можна використовувати для пізнання минулого людського суспільства» (Шмідт, 1983: 5), «носії інформації або відомостей про ту чи іншу подію, явище, особу, які є необхідними й корисними для роботи історика й без яких неможливо відтворити минуле, пізнати сьогодення»; «історичний факт, явище культури, політичного, соціально-економічного чи духовного життя, яке саме по собі потребує вивчення й дослідження, оскільки є результатом діяльності людини, утіленням суспільної свідомості, рівня духовності тієї конкретної цивілізації, епохи, у яку воно створювалося або існувало», «певний стан старожитності», «те, що інформує історика про історичну минувшину», «носії історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і людини й відбиває той чи інший бік людської діяльності» (Калакура, 2004), «результати людської діяльності, які містять у собі (як правило безпосередню) історичну інформацію», тобто які є носіями інформації про історичні події та явища; водночас самі є пам'ятками матеріальної й духовної культури тієї епохи, коли вони були створені.

Поділяючи думку вчених, вважаємо, що історичним джерелом можна назвати джерело інформації про історичні події та факти, які відображають об'єктивну реальність у суб'єктивній рецепції автора-дослідника.

Зважаючи на те що досліджувана нами проблема неперервної підготовки вчителів початкової школи до роботи в умовах інклюзивного навчання становить певну хронологічну послідовність трансформацій різноманітних візій і є дотичною до сфери науково-педагогічного пошуку, при формуванні джерельної бази нам доречно вдаватися до дослідження історично-педагогічних джерел.

Беручи до уваги думку вчених щодо особливостей історико-педагогічних джерел (входження до складу історико-педагогічного пошуку, відображення педагогічних реалій досліджуваної епохи, відображення суб'єктивного бачення автора-дослідника проблеми, зв'язок з усіма процесами аналізованої епохи), історико-педагогічні джерела можна вважати відображенням основної педагогічної концепції досліджуваної епохи, її смислових орієнтирів і цінностей.

Саме історико-педагогічні джерела становлять педагогічну історіографію або історіографію досліджуваної педагогічної проблеми. Педагогічна історіографія визначається як «сфера наукових знань, яка вивчає розвиток історико-педагогічної науки та її закономірності», «сукупність напрацювань із різних проблем історії педагогіки, освіти (освітні процеси та явища, педагогічна думка) у певний історичний період» (Березівська, 2019: 5), «наука, яка вивчає процес розвитку педагогічної науки, з'ясовує, як поступово еволюціонувала педагогічна думка впродовж великого за часом історичного періоду», «процес і результат накопичення знань про розвиток історії педагогіки» (Кулик, 2010: 172), «наука, яка базується на результатах роботи науковців» (Голубнича, 2012).

Поділяючи позиції науковців щодо взаємодоповнювальної ролі педагогічної історіографії, завдяки чому «можна встановити справжність, об'єктивність відомостей у цій галузі, розширити уявлення про закономірності наукового пізнання, систематизувати знання про історико-педагогічний процес» (Н. В. Коляда), ототожнення історіографії конкретної проблеми з підґрунтям науково-педагогічних досліджень (Н. Р. Петрошук), розгляду історико-педагогічних досліджень як системи, яка, «будучи відносно стійкою, відображає розвиток науки й тому не є сталою, абсолютно непорушною; вона поповнюється новими поняттями й термінами в міру відкриття нових фактів і виявлення раніше невідомих закономірностей» (О. Б. Петренко), розгляду педагогічного/історичного джерела, історика педагогіки – інтерпретатора джерела й самого історико-педагогічного дослідження в нерозривній тріаді, важливим складником якої є особистість дослідника (Сухомлинська, 2003), необхідності рецепції історико-педагогічного дослідження, що «дає можливість оцінити національний педагогічний досвід, творячи «дзеркало» для його розгляду, дає матеріал для розвитку освіти або вдосконалення її окремих елементів через наповнення їх новим смислом та ефективним досвідом» (Дічек, 2015: 84), позитивного впливу історико-педагогічних досліджень на розвиток вітчизняної педагогічної думки, їх пізнавальних, наукових і соціальних функцій, історіографію дослідження проблеми неперервної підготовки вчителів початкової школи до роботи в умовах інклюзивного навчання розуміємо як сукупність дослідницьких науково-педагогічних праць, спрямованих на вивчення означеної проблеми від часу її актуалізації та до сьогодення й основне її завдання вбачаємо в об'єктивному висвітленні історії питання неперервної підготовки вчите-

лів початкової школи до роботи в умовах інклюзивного навчання з урахуванням трансформацій ідей, поглядів на досліджувану нами проблему.

Для досягнення об'єктивності інтерпретації історії наукових поглядів на проблему неперервної підготовки вчителів початкової школи до роботи в умовах інклюзивного навчання вважаємо за доцільне сформувати й класифікувати джерельну базу наукового пошуку, яка розуміється як «комплекс, сукупність джерел, що становлять основу наукового дослідження» (Калакура, Войцехівська, Павленко, 2002: 11).

Звертаючись до класифікації джерельної бази з проблеми неперервної підготовки вчителів початкової школи до роботи в умовах інклюзивного навчання, урахуємо, що класифікація вважається ефективним інструментом здійснення якісного історико-педагогічного пошуку та дає змогу впорядкувати пізнавальну діяльність науковця, дослідника, інтерпретатора джерела, сприяє відображенню «об'єктивно існуючого зв'язку між різними категоріями джерел», становить теоретичну передумову джерелознавчого аналізу (Дічек, 2015: 80), основу історико-педагогічних досліджень і визначає якість історико-педагогічного пізнання та достовірність тлумачення одержаного знання.

Аналізуючи плюралістичні підходи до класифікації джерел наукового пошуку, які передбачають поділ джерел на «нормативні матеріали, первинні документи навчально-виховних установ, навчальних закладів та органів народної освіти, вторинні документи навчально-виховних установ, особисті документи, мемуари, статистичні матеріали», речові, письмові, усні, етнографічні, лінгвістичні (фольклорні), фотокінодокументи й фотодокументи (Шмідт, 1983: 9–13); документальні, оповідні, особового походження, масові, немасові, історіографічні, підручникотворення, наочні, електронні (Гупан, 2002: 67); усні джерела – усні доповіді, дебати, виступи в дискусіях, лекції, семінарські заняття; писемні – оповідальні, дидактичні, документальні (Голубнича, 2012: 33); архівні документи, нормативно-правову базу, науково-теоретичні джерела, джерела-факти (нормативно-правові акти, статистичні матеріали, документи, які фіксують факт певного педагогічного явища, зокрема такого, що відбувається вперше); джерела-ідеї (педагогічні ідеї, які з часом були покладені в основу проектів освітніх реформ або розроблення нових методів і технологій навчання); джерела-оцінки (історіографічні праці, рецензії, спогади); джерела-продукти науково-освітньої діяльності (концепції, стандарти, навчальні про-

грами, підручники, методики, обладнання, електронні засоби навчального призначення, учнівські роботи) (Головко, 2016), законодавчі та нормативні документи, діловодну документацію, статистичні матеріали, навчальну та науково-методичну літературу, матеріали періодичних видань, наукові праці (монографії, дисертації, наукові публікації) (Т. Г. Гавриленко), філософські праці, наукознавчі роботи, роботи з методології історико-наукового знання, роботи з проблем методології педагогіки та історії педагогіки; історико-педагогічні дослідження, присвячені загальним питанням розвитку педагогічної науки, персоналіям українських педагогів, аспектам розвитку дидактики, теорії виховання й теорії управління школою; першоджерела, автентичні матеріали – статті, книги та дисертації (О. В. Адаменко); нормативно-правові акти, архівні документи, наративні джерела (Н. А. Сейко); джерела нормативно-правового характеру, архівні матеріали, періодичні видання, праці вітчизняних науковців, навчальні плани навчальні програми, шкільні підручники та методичну літературу для вчителів; інтерпретаційні джерела: монографії, брошури, статті, присвячені досліджуваній темі або дотичні до неї; довідкову літературу та сучасні підручники й посібники (О. Б. Петренко), документальні джерела – міжнародні та державні документи, аналітичні праці (монографії, дисертації), науково-педагогічну періодику (А. А. Вербенець); законодавчо-нормативні документи досліджуваного періоду; законодавчі документи Президента, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Міністерства освіти і науки України; інтерпретаційні джерела; матеріали форумів і конференцій професійних організацій педагогів; інтернет-ресурси; документи й матеріали з фондів бібліотеки (Т. І. Бондар); дослідження безпосередньо з теми наукового пошуку; теоретичні доробки, присвячені ключовим проблемам наукового пошуку; сучасні напрацювання з питань наукового пошуку (К. С. Волкова), вважаємо доцільним урахувати критерії класифікації.

Цінним у контексті дослідження є розуміння джерельної бази як системи, визначальною рисою якої є «цілісність множини елементів та особливості функціональних зв'язків між ними, що забезпечує максимальне досягнення цілей системи» (Головко, 2016), різні підходи до критеріїв класифікації джерельної бази, завдяки чому «досягається розроблення системи джерельної бази, розширюється предметне поле дослідництва історії освіти. Система дає можливість орієнтуватися у ресурсах джерельної бази освіти,

виявляти її резерви та корегувати процес освоєння науковцями розмаїття різних груп джерел» (Гупан, 2002: 11).

Аналізуючи дисертаційні дослідження з питань неперервної освіти педагога та інклюзивного навчання, ми дійшли висновку, що джерельну базу з проблеми дослідження можна класифікувати за такими видами: нормативно-правові акти, дисертаційні та монографічні праці, навчально-методичні видання, періодичні видання, аудіовізуально-цифровий контент.

До нормативно-правових джерел відносимо концептуальні документи в галузі освіти, які декларують проблему професійного вдосконалення педагога, зокрема Державний стандарт початкової освіти, професійний стандарт «Вчитель початкових класів», Концепцію «Нова українська школа», Закони України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про професійний розвиток працівників», Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття»), Порядок підвищення кваліфікації педагогічних і науково-педагогічних працівників, Типове положення про атестацію педагогічних працівників, низку міжнародних документів щодо інклюзії. У цих документах анонсовано дієвий законодавчо-адміністративний супровід щодо рівних можливостей в отриманні освіти дітей з особливими потребами й закладено механізми протидії будь-яким дискримінаційним діям стосовно організації освіти в умовах інклюзії. Як слушно зауважує А. А. Вербенець, у цих документах «акцентовано на повазі до притаманної людині гідності, індивідуальності, особистої самостійності (свободі вибору, незалежності), повному й ефективному залученні та включенні до суспільства, рівності можливостей, розвитку здібностей дітей із обмеженими можливостями» (Вербенець, 2019: 11).

Для забезпечення розробки в контексті вирішення завдань дослідження заходів науково-методичного супроводу неперервної підготовки вчителя початкової школи до роботи в умовах інклюзивного навчання доцільно взяти до уваги наведені в дисертаційних роботах сучасні бачення неперервної освіти загалом, яка науковцями XXI століття трактується як «цілеспрямована та систематична діяльність з метою підвищення професійної компетентності, вдосконалення знань, умінь, навичок, що не закінчується в стінах певного закладу освіти, а продовжується протягом життя (самоосвіта, самовдосконалення, саморозвиток) (Н. М. Маланюк), «неперервний і керований процес набуття ними досвіду професійної діяльності, що передбачає послідовне

чергування навчання в системі спеціально створених закладів освіти з професійною діяльністю або практикою для формування професійної компетентності й успішної професійної діяльності з урахуванням сучасних вимог ринку праці до фахівців», розглядається з позицій наступності й фундаментальності (О. І. Гулай, С. С. Пугач), неперервність розуміється як специфічний принцип розвитку педагогічної майстерності, перетворення життєвого і професійно-педагогічного досвіду (Н. Я. Оверко), у яких наголошується на необхідності професійної готовності педагога до неперервного професійного розвитку (В. В. Ільчук), на транскордонності й безнаціональності неперервної освіти, яка є «основною тенденцією соціально-економічного розвитку спільнот і розвитку професійної освіти на початку XXI століття» (Г. О. Ковальчук).

Означені в сучасній періодиці парадигмальні тенденції педагогічної освіти є важливим атрибутом нашого наукового пошуку, зокрема беремо до уваги особливості смарт-освіти в контексті набуття вчителями початкових класів «компетентностей і компетенцій для гнучкої й адаптованої взаємодії з соціальним, економічним і технологічним середовищем», адже саме до такого середовища можуть бути віднесені умови інклюзивного навчання, урахуємо неперервну підготовку вчителя початкової школи, який буде здатний використовувати переваги «глобального інформаційного суспільства щодо забезпечення освітніх потреб та інтересів» (Гуревич, Кадемія, 2016: 75)

здобувачів освіти з обмеженими можливостями при здійсненні професійної діяльності в умовах інклюзивного навчання.

До п'ятої групи джерел наукового пошуку відносимо аудіовізуально-цифровий контент, який поповнюється матеріалами роботи педагогів-практиків в умовах інклюзивного навчання. Сюди можна віднести публікації розробок уроків, виховних занять учителів-практиків на освітніх онлайн-ресурсах (Учительський журнал онлайн, форум «Урок», методичний портал, Всеосвіта), наповнення авторським контентом за результатами власного досвіду персональних сайтів і блогів педагогів. Це розробки занять, записи відеотрансляцій занять чи їх фрагментів, виховних заходів, які ілюструють роботу педагога в інклюзивному освітньому середовищі.

Висновки. Отже, на основі аналізу підходів до класифікації джерельної бази та практики класифікації джерел у наукових дослідженнях, джерел з проблеми неперервної підготовки вчителя початкової школи до роботи в умовах інклюзивного середовища навчання джерела дослідження можна класифікувати за такими видами: нормативно-правові акти, дисертаційні та монографічні праці, навчально-методичні видання, періодичні видання, аудіовізуально-цифровий контент. Підсумовуючи зазначене вище, можемо констатувати, що здійснена вище класифікація джерельної бази з проблеми неперервної підготовки вчителів початкової школи до роботи в умовах інклюзивного навчання дає підстави для опису історіографії дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Березівська Л. Д. Реформування загальної середньої освіти в Україні у XX столітті крізь призму джерелознавств : наук.-допом. бібліогр. покажч. / НАПН України, вид. заг. педагогіки та філософії освіти, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. 251 с.
2. Вербенець А. А. Розвиток інклюзивної освіти в Республіці Мальта: джерельна база дослідження. *Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка. Серія «Педагогіка»*. 2019. Вип. 11. С. 7–15.
3. Головка М. Система джерельної бази історії методики навчання фізики в Україні. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. Вип. 20 (1–2016). Ч. 2. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 455–461.
4. Голубничка Л. О. Джерела педагогічної історіографії. *Теорія та методика навчання та виховання*. 2012. Вип. 32. С. 33–46.
5. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки. Київ : А.П.Н., 2002. 224 с.
6. Гуревич Р., Кадемія М. Смарт-освіта – нова парадигма сучасної системи освіти. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2016. № 4. С. 71–78.
7. Дічек Н. Рецепція в порівняльно-педагогічних та історико-педагогічних дослідженнях: методологічні аспекти. *Педагогіка і психологія*. 2015. № 2. С. 78–87.
8. Історичне джерелознавство : підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. Київ : Либідь, 2002. 488 с.
9. Калакура Я. С. Українська історіографія. Київ : Генеза, 2004. 495 с.
10. Ковальчук В. Ю. Модернізація професійної та світоглядно-методологічної підготовки сучасного вчителя : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.04 / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2006. 402 с.
11. Кулешов С. Документальні джерела наукової інформації як об'єкт дослідження інформатики. *Студії з архів. справи та документознавства. УДНДІАСД*. 1996. Т. 1. С. 72–76.
12. Кулик І. О. Педагогічна історіографія – новаційний напрямок історико-педагогічних досліджень. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія «Педагогічні науки»*. Чернігів : ЧНПУ, 2010. Вип. 79. С. 172–174.

13. Сухомлинська О. В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. Київ : А.П.Н., 2003. С. 27–66.

14. Шмидт С. О. Источниковедение в кругу других научных дисциплин и вопросы классификации источников: (Постановка вопроса). *Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин* : тезисы докл. 4-й Всесоюз. конф., (Днепропетровск, 31 октября – 2 ноября 1983). Москва, 1983. С. 5.

REFERENCES

1. Berezivska L.D. Reformuvannya zahalnoi serednoi osvity v Ukraini u KhKh stolitti kriz pryzmu dzhereloznavstv [Reformuvannya zahalnoi serednoi osvity v Ukraini u KhKh stolitti kriz pryzmu dzhereloznavstv]: nauk.-dopom. bibliohr. pokazhch. / L. D. Berezivska; NAPN Ukrainy, vyd-nia zah. pedahohiky ta filosofii osvity, DNPB Ukrainy im. V. O. Sukhomlynskooho. Vinnytsia: TOV «TVORY», 2019. 251 s. [in Ukraine].

2. Verbenets A.A. Rozvytok inkluzyvnoi osvity v Respublitsi Malta [Development of inclusive education in the Republic of Malta: a source of research]: dzherelna baza doslidzhennia. *Naukovyi visnyk Kremenetskoï oblasnoï humanitarno-pedahohichnoi akademii im. Tarasa Shevchenka*. Serii: Pedahohika. 2019. Vyp. 11. S. 7–15 [in Ukraine].

3. Holovko M. Systema dzherelnoi bazy istorii metodyky navchannia fizyky v Ukraini [The system of the source base of the history of methods of teaching physics in Ukraine]. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka*. Vyp. 20 (1–2016). Ch. 2. Kamianets-Podilskyi, 2016. S. 455–461 [in Ukraine].

4. Holubnycha L.O. Dzherela pedahohichnoi istoriografii [Sources of pedagogical historiography]. *Teoriia ta metodyka navchannia ta vykhovannia*. 2012. Vyp. 32. S. 33–46 [in Ukraine].

5. Hupan N. M. Ukrainska istoriografii istorii pedahohiky [Ukrainian historiography of the history of pedagogy]. Kyiv: A.P.N., 2002. 224 s. [in Ukraine].

6. Hurevych R., Kademiia M. Smart-osvita – nova paradyhma suchasnoi systemy osvity [Smart education is a new paradigm of the modern education system]. *Teoriia i praktyka upravlinnia sotsialnyimi systemami*. 2016. №4. S. 71–78 [in Ukraine].

7. Dichek N. Retseptsiia v porivnialno-pedahohichnykh ta istoriko-pedahohichnykh doslidzhenniakh [Reception in comparative pedagogical and historical pedagogical research]: metodolohichni aspekty. *Pedahohika i psykhohiia*. 2015. № 2. S. 78–87 [in Ukraine].

8. Istorychne dzhereloznavstvo [Historical source studies]: pidruchnyk / Ya.S. Kalakura, I.N. Voitsekhivska, S.F. Pavlenko ta in. Kyiv: Lybid, 2002. 488 s. [in Ukraine].

9. Kalakura Ya. S. Ukrainska istoriografii [Ukrainian historiography]. Kyiv: Heneza, 2004. 495 s. [in Ukraine].

10. Kovalchuk V. Yu. Modernizatsiia profesiinoi ta svitohliadno-etodolohichnoi pidhotovky suchasnoho vchytelia [Modernization of professional and ideological-methodological training of a modern teacher]: dys... d-ra ped. nauk: 13.00.04 / Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M.P. Drahomanova. Kyiv, 2006. 402 s. [in Ukraine].

11. Kuleshov C. Dokumentalni dzherela naukovoï informatsii yak ob'iekt doslidzhennia informatyky [Documentary sources of scientific information as an object of computer science research]. *Studii z arkhiv. spravy ta dokumentoznavstva*. UDNDIASD. 1996. T.1. C. 72–76 [in Ukraine].

12. Kulyk I. O. Pedahohichna istoriografii – novatsiinyi napriamok istorykopedahohichnykh doslidzhen [Pedagogical historiography is an innovative direction of historical and pedagogical research]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. T. H. Shevchenka*. Chernihiv: ChNPU, 2010. Serii: pedahohichni nauky. Vyp. 79. S. 172–174 [in Ukraine].

13. Sukhomlynska O.V. Periodyzatsiia pedahohichnoi dumky v Ukraini: kroky do novoho vymiru [Periodization of pedagogical thought in Ukraine: steps to a new dimension]. *Istoryko-pedahohichnyi protses: novi pidkhody do zahalnykh problem*. Kyiv: A.P.N., 2003. S. 27–66 [in Ukraine].

14. Shmidt C. O. Istochnikovedenie v krugu drugih nauchnykh distsiplin i voprosy klassifikatsii istochnikov: (Postanovka voprosa) [Source studies in the circle of other scientific disciplines and questions of classification of sources: (Asking a question)]. *Aktualnye problemy istochnikovedeniya i spetsialnykh istoricheskikh distsiplin: tezy dokl. 4-y Vsesoyuz. konf., (Dnepropetrovsk, 31 oktyabrya – 2 noyabrya 1983)*. Moskva, 1983. С. 5. [in Russian].